

SAVILAIIDOS MODELIS IR MOLOTOVO–RIBBENTROPO PAKTO DOKUMENTŲ SKLAIDOS ATVEJIS

EGIDIJUS JASELIŪNAS

Vilniaus universiteto Žurnalistikos institutas
Bernardinų g. 11, LT-01124 Vilnius, Lietuva
El. paštas: egidijus.jaseliunas@kf.vu.lt

Straipsnyje pateikiamas teorinis savilaidos – unikalaus XX a. antrosios pusės pagrindinės spaudos reiškinių sovietinėje visuomenėje – modelis. Remiantis šiuo modeliu nagrinėjama vieno dokumento (1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. pasirašytų slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų) plitimo sovietų Lietuvoje XX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje istorija. Vieno atvejo analizės metodas patvirtina teorinio savilaidos modelio pagrįstumą ir funkcionalumą, atskleidžia unikalius savilaidos sklaidos bruožus.

Reikšminiai žodžiai: pagrindinė spauda, savilaida, savilaidos modelis, Molotovo–Ribbentropo 1939 m. susitarimų slaptieji protokolai.

ĮVADAS

Savilaidos reiškiny susiformavo kaip stichiškas visuomenės atsakas į sovietinę cenzūrą ir viešojo gyvenimo ribojimus. Ši pagrindinė spauda¹, išsiskirianti savitu plitimo mechanizmu, atliko svarbų vaidmenį Sovietų

Sąjungos ir viso sovietinio bloko Vidurio ir Rytų Europoje istorijoje. Savilaidos svarbą rodo ir tas faktas, kad XX a. septintajame dešimtmetyje šiai pagrindinei spaudai pradėjus reguliariai pasiekti Vakarų, terminas „samizdatas“ netrukus įgavo tarptautinio žodžio statusą². Vakarų akademiniuose sluoksniuose „samizdato“ terminu iki šiol apibrėžiama postaliniu laikotarpiu Sovietų Sąjungoje

¹ Nors šios publikacijos objektas – be cenzūros leidimo ir valdžios žinios leidžiami leidiniai, t. y. neoficialioji spauda, autorius sąmoningai pasirinko „pagrindinės spaudos“ terminą. Sovietų Sąjungoje riba tarp neoficialios ir nelegalios (pagrindinės) veiklos buvo itin amorfiška, kiekvienu atveju ją (ir bausmę už šią veiklą) sovietų valdžios institucijos ir pareigūnai nustatydavo pagal situaciją. Todėl bet kokia neoficiali, nesankcionuota veikla potencialiai galėdavo patekti į nelegalios veiklos lauką.

² Plačiau apie terminų „samizdatas“, „savilaida“ genezę bei jų vartojimo moksliniame diskurse pagrįstumą žr.: JASELIŪNAS, Egidijus. Savilaidos termino genezė: nuo avangardinės poezijos rinkinių pavadinimo iki lietuviškojo naujadaro. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 100–120.

be valdžios leidimo ir žinios dauginta bei platinta spauda. Taigi Vakarų akademiniuose sluoksniuose „samizdatu“ yra faktiškai įvardijama visa pagrindinės spaudos, leistos sovietiniame bloke po 1953 m., kategorija. Tokį amorfišką bei painų vartojimą perėmė ir Lietuvos istorijos tyrinėtojai.

„Savilaidos“ termino, kaip pagrindinės spaudos sinonimo, vartojimas įvedant tik savilaidos reiškinių egzistavimo laiko ir vietos ribas, neatskleidžia pagrindinės spaudos raidos bruožų ir unikalių transformacijų sovietinėje visuomenėje. Todėl būtina patikslinti savilaidos ir pagrindinės spaudos kategorijų santykį, nustatyti išskirtinę savilaidos vietą tarp kitų sovietinę cenzūrą apeinančios spaudos reiškinių.

Šios publikacijos tikslas – atskleisti savilaidos sovietų Lietuvoje reiškinio unikalumą bendrame pagrindinės spaudos sraute ir išskirti esminius savilaidos fenomeno bruožus. Straipsnyje pateikiamas teorinis savilaidos modelis, kuris pagrindžia šios pagrindinės spaudos kategorijos vartojimo tikslingumą. Remiantis pateiktu modeliu ir vieno atvejo analizės metodu, analizuojamas vieno reikšmingo istorinio dokumento (1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. pasirašytų slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų) plitimo Lietuvoje XX amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje procesas.

Publikacijoje remiamasi 1996 m. Chuan Linzo ir Alfredo Stepano pateikta penkianare politinių režimų klasifikacija [17]. Remiantis ja režimas Sovietų Sąjungoje po Josifo Stalino mirties vertinamas kaip posttotalitarizmas, kuris pakeitė iki tol eg-

zistavusi totalitarinį režimą. Tokia susiformavusi savita politinės sistemos forma nuo klasikinių sistemų skyrėsi keturių dimensijų – pliuralizmo, ideologijos, vadovavimo ir mobilizacijos – kriterijais. Ch. Linzas ir A. Stepanas kaip socialinio pliuralizmo egzistavimo posttotalitarizme pavyzdį naudojo savilaidos reiškinį, argumentuodami, kad šis reiškinys buvo neįmanomas J. Stalino valdymo metais ir jis neteko savo aktualumo po devintojo dešimtmečio pabaigos pokyčių [17, 49].

Nors lietuviškosios savilaidos tyrimai buvo pradėti dar XX a. aštuntajame dešimtmetyje išėivijoje, tačiau apžvelgus atliktus tyrimus savilaidos tematika konstatuotina, kad istoriografijoje vis dėlto trūksta gilesnių šios problemos tyrinėjimų ir apibendrinimų, atskleidžiančių savilaidos vietą pagrindinės spaudos istorijoje ir įrodančių jos fenomenalumą.

Objektyvūs savilaidos tyrimai iki 1990 m. galėjo būti vykdomi tik už sovietinio bloko ribų. Aštuntajame dešimtmetyje lietuviškosios savilaidos tyrinėjimus pradėjo išėivijos vidurinės istorikų kartos atstovai. Kadangi periodinė savilaida iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo pagrindinis informacijos šaltinis, daugiausia dėmesio išėivių tyrimuose ir buvo skiriama periodiniams leidiniams. Periodinės savilaidos atsiradimą Vytautas Vardys interpretavo kaip palaipsniui stiprėjančio pasipriešinimo rezultata, o visą savilaidą vertino atsižvelgdamas į bendrą pasipriešinimo raidą [41, 128]. 1980 m. paskelbtame veikalė Tomas Remeikis nurodė, kad savilaida Lie-

tuvoje pradėjo plisti daug anksčiau, nei atsirado disidentinis judėjimas [25, 70], tačiau, neturėdamas daugiau istorinės medžiagos, šio fakto plačiau nenagrinėjo.

Michaelis Bourdeaux 1979 m. paskelbė studiją, kurioje kiek plačiau buvo aptarta neperiodinė savilaida. Remdamasis sovietine spauda ir periodine savilaida, M. Bourdeaux nurodė, kad, nuslopinus partizaninį judėjimą, pagrindinės spaudos tradicija Lietuvoje išliko gabi ir ją pratęsė religinė savilaida [7]. Savilaidos, kaip partizaninės spaudos ar net XIX a. pagrindinės spaudos tęsinio, traktavimas buvo paplitęs ir lietuvių išėivijoje.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, istoriografijos tyrimų laukas pasipildė nauja gausia faktografinė medžiaga. Tačiau naujuosiuose istorikų tyrimuose taip pat nebuvo pateikiama funkcionali savilaidos apibrėžtis [3; 12; 13; 14; 15; 31; 34; 35; 36; 43]. „Savilaidos“ terminas mokslinėje terminijoje ir toliau buvo savaime vartojamas kaip sovietų valdžios necenzūruotos spaudos sinonimas, žymintis tik vėlesniu laikotarpiu (po partizaninio karo nuslopinimo) atsiradusią spaudą. Periodinė savilaida taip pat sulaukė žurnalistikos istoriją rašančiųjų ir knygotyriminkų dėmesio [8; 33; 40], nors gilesnių knygotyriminių studijų savilaidos tematika dar nėra atlikta (net ir esančios gausios savilaidos kolekcijos kol kas plačiau netyrinėtos [1; 20]). 2006 m. istorikė Vilma Vasiliauskaitė paskelbė studiją, kurioje pateikė bendro pobūdžio faktografinę medžiagą apie periodinę savilaidą Lietuvoje ir kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Studijoje glaustai buvo aptartas ir sa-

vilaidos termino klausimas, tačiau ir toliau šis terminas vartotas kaip pagrindinės spaudos sinonimas [42].

2006 m. Vilniaus universitete šių eilučių autorius apgynė disertaciją „Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje“, kurioje buvo pateiktas teorinis savilaidos fenomeno modelis ir juo remiantis buvo tyrinėjama savilaidos reiškinių genezė. Pagal šią disertaciją ir yra parengtas šiame tome skelbiamas straipsnis.

TEORINIS SAVILAIIDOS FENOMENO MODELIS

Savilaida yra viena iš įvairialypės pagrindinės (t. y. be cenzūros leidimo ir valdžios žinios leidžiamos) spaudos kategorijų. Pasak buvusio disidento ir aktyvaus savilaidos Rusijoje leidėjo Aleksandro Danielio, savilaida iš kitos spaudos išsiskyrė unikaliu plitimo mechanizmu: parengus ir išplatinus pirmą tiražą, savilaidinis tekstas toliau sklisdavo be autorių žinios [46, 17]. Tekstui paplitus savilaidoje, autoriai nežinodavo, koks yra galutinis leidinio tiražas ir kokio dydžio skaitytojų auditoriją jis pasiekė. Autorius negalėdavo kontroliuoti šio proceso, nes kiekvienas skaitytojas galėdavo tapti potencialiu teksto daugintoju ir naujo tiražo leidėju. Taigi savilaida yra unikali tuo, kad jos plitimo metu leidėjo ir skaitytojo funkcijos susilieja, o skaitytojas savaime tampa ir leidėju [46, 30].

A. Danielio pateiktą savilaidos apibrėžimą reikėtų patikslinti. Savilaidos plitimą visuomenėje lėmė ne tik jos pirminio tiražo

dauginimas skaitytojų rate. Šalia dauginimo, kuris reikalavo daug pastangų, egzistavo ir kitas būdas, leidęs savilaidiniam tekstui pasiekti gausenę skaitytojų auditoriją: be cenzūros leidimo ir valdžios žinios išleisti tekstai masiškai plito perduodant juos iš rankų į rankas. Tokiu būdu skaitytojas, netgi ir nedaugindamas jį pasiekusių tekstų, tapdavo savilaidos platintoju. Sovietinėje visuomenėje postalininiu laikotarpiu susidarė savotiška kuriozinė situacija: siekiant išvengti valdžios represijų už pagrindinės spaudos skaitymą ir laikymą, aktualūs tekstai nebuvo kaupiami asmeninėse bibliotekose, o perduodami draugams ar pažįstamiems, taip sąmoningai ar nesąmoningai prisidedant prie savilaidos plitimo.

Taigi sovietinėje posttotalitarinėje visuomenėje susiformavo ištis unikalus reiškinys – pagrindinė spauda, kurios leidėjai galėjo kontroliuoti tik pirminio tiražo parengimą ir jo platinimą. Tolimesnis autonominis šių leidinių plitimas vykdavo jau skaitytojų rate, ir tik nuo leidinio aktualumo priklausydavo jo pasklidimo mastas ir galutinis tiražas. Tokią savilaidos specifiką suvokė ir jos leidėjai. Pirmuosius „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ (toliau – „LKB Kronikos“) numerius elektrografiniu aparatu dauginusio Petro Plumpos teigimu, *mūsų tikslas buvo pradėti, o ne visą rinką aprūpinti spaudiniais* [65]. Pasak devintajame dešimtmetyje su bendraminčiais katalikiškų knygų leidybą organizavusio Vytauto Ališausko, jie nesiekė padauginti kuo daugiau egzempliorių, nes suvokė, kad, jeigu jų 20–30 egzempliorių tiražu parengtas teks-

tas skaitytojams pasirodys aktualus, tai jis toliau pasklis jau pačių skaitytojų iniciatyva [79]. „Rūpintojėlio“ leidėja Ada Urbonaitė teigė niekada nežinojusi galutinio žurnalo tiražo. Ji pati rašomąja mašinėle išspausdindavo 8–10 egzempliorių, kuriuos atiduodavo patikimiams platintojams, o *tie jau savo valia ir savo rizika dar perspausdindavo ar atšviesdavo*. Remiantis A. Urbonaitės vertinimais, *taip tiražas augo aritmetine, o kartais ir geometrine progresija, pasiekdamas tolimiausius Lietuvos kampelius* [26].

Savilaidos apibrėžimo kriterijui jokios įtakos neturi savilaida plintančio teksto žanras. Lietuvoje cirkuliavo įvairaus žanro (nuo poezijos, trumpų publicistinių kūrinėlių iki istorinių, socialinių, religinių ar etinių studijų), periodiškumo (nuo vienkartinųjų, tęstinių iki periodinių leidinių), apimties (pavieniais lapeliais, brošiūromis, knygomis), tiek originalūs, tiek verstiniai savilaidiniai tekstai. Savilaida buvo gaminama ir dauginama įvairiomis priemonėmis, pradedant perrašinėjimu ranka per kalkinį popierių, spausdinimu rašomąja mašinėle ir perfotografavimu ar netgi sudėtingesnių tipografinių įrenginių naudojimu. Nuo septintojo dešimtmečio antrosios pusės savilaidos plitimą itin paspartino įstaiigų turimi elektrografiniai kopijavimo aparatai (Sovietų Sąjungoje jie pradėti gaminti būtent Lietuvoje) ir atsiradusios galimybės iš naudotų dalių slapta patiems susikonstruoti tokius dauginimo aparatus.

Dažniausia savilaida buvo dauginama ir platinama nereikalaujant už tai jokio užmokesčio arba imant tik minimalų mokesčių, padengiantį leidybos išlaidas (periodinė

savilaida buvo platinama tik nemokamai). Antai, V. Ališausko teigimu, jų išverstos ir padaugintos knygos būdavo platinamos už savikainą [79]. Pogrindinės spaudos darbus finansiškai taip pat paremdavo katalikų Bažnyčia (pavyzdžiui, iš „LKB Kronikos“ leidėjų „Perspektyvoms“ skirtos paramos Vytautas Skuodis įsigijo rašomąją mašinėlę [29, 187]). Pasak Roberto Grigo, nusistovėjus slaptiems ryšiams su išeivijos lietuviais, paramą kartais suteikdavo ir išeivija [67].

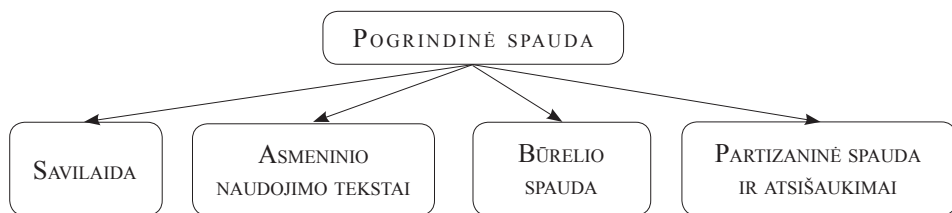
Savilaida neapsiribojo vien tik tekstine informacija. Antai 1982 m. buvo išverstas ir pogrindyje išleistas Helgos Mondšein maldynas vaikams ir tėvams „TU mylimus“, kuriame paprasta rašomąja mašinėle buvo išspausdintos maldų gaidos (tiesa, mašinėle buvo išspausdintos tik penklinės ir maldų tekstai, o natos sužymėtos rankomis) [63]. 1983 m. išleistame Antano Patacko veikale „Seinų–Suvalkų kraštas“ buvo publikuoti šeši žemėlapiai: penki iš jų perpiešti ranka ir nukopijuoti elektrografiniu būdu, o vienas – be pakeitimų nukopijuotas iš J. Ochmanskio knygos *Historia Litwy* (paaiškinimai prie šio žemėlapiio išspausdinti rašomąja mašinėle kitame lape). Visi žemėlapiai buvo susegti kartu su kitais veikalo lapais [69].

Savilaidos būdu gausiai plito ir fotografijos. 1977 m. fotografijos pirmą kartą panaudotos „LKB Kronikos“ puslapiuose [39]. Jos ne tik iliustravo „LKB Kronikos“ medžiagą – fotografija pasitelkta ir kaip tikinčiųjų teisių pažeidimus fiksuojanti priemonė. Pavyzdžiui, 1979 m. prie 39-ojo „LKB Kronikos“ numerio buvo pridėta mi-

licijos sumuštos Danutės Kelmelienės nuotrauka [21]. Devintajame dešimtmetyje, tobulėjant ir gausėjant elektrografinio kopijavimo technikai, fotografijas gana plačiai pradėta naudoti ir savilaidinėse knygose. 1984 m. į arkivyskupo Mečislovo Reinio gimimo ir kunigystės jubiliejui skirtą knygą buvo įtraukta 17 fotografijų iš M. Reinio gyvenimo (didžioji jų dalis buvo įklijuotos tarp tekstų) [52]. Itin gausu fotografijų buvo tais pačiais metais išleistame 3-iajame „Vilties“ numeryje, skirtame Šv. Kazimiero jubiliejui. Publikaciją „Šventasis Kazimieras dailėje“ iliustravo net 23 meno kūrinių ir Vatikano pašto ženklų, skirtų Šv. Kazimierui, fotoreprodukcijos; publikacijoje „Pirmoji Šventojo Kazimiero bažnyčia Lietuvos istorijoje“ panaudotos 24 iliustracijos (istorinių raizinių, piešinių, bažnyčios brėžinių, atvirukų fotokopijos) [77]. Tiesa, tokios iliustruotos knygos sunkino jų plitimą savilaidos būdu: norint jas kokybiškai padauginti, reikėjo specialios technikos. Išeitis buvo rasta: žinoma, kad A. Patacko „Seinų–Suvalkų kraštas“ plito ir be įsegtų žemėlapių, kurie prie veikalo buvo pridėdami atskira brošiūrėle [55].

Savilaidos reiškinio egzistavimas nereikšė, kad tuo metu tai buvo vienintelė visuomenėje plintanti pogrindinės spaudos rūšis. Savilaidos autoriai, leidėjai, daugintojai ir platintojai tuo pačiu metu galėjo būti ir kitos pogrindinės spaudos iniciatoriai ar bendradarbiai. Sovietų Lietuvoje plito įvairi pogrindinė spauda, kurią galima sugrupuoti pagal leidinių plitimo mechanizmą (žr. schemą).

Pogrindinės spaudos kategorijos pagal leidinių plitimo mechanizmą

Savilaida nuo asmeninio naudojimo tekstų skyrėsi tuo, kad pastarieji nepasklisdavo už namų ribų ir buvo skirti asmeniniam naudojimui. Šiai kategorijai galima priskirti dar nuo nacių okupacijos metų sparčiai plitusių eilėraščių nuorašus. Nors tekstai, iš kurių buvo daromi nuorašai, buvo gaunami iš draugų, pažįstamų ar bendraminčių, tačiau namų sąlygomis padauginėti (ranka perrašyti ar rašomąja mašinėle išspausdinti) jie dažnai likdavo šeimoje. Sunku nustatyti, kiek asmeninio naudojimo tekstai buvo paplitę sovietų Lietuvoje, bet žinoma, kad buvo parengta ir stambesnių leidinių. 1972 m. Vytautas Skuodis motinos septyniadsimtmečio proga rašomąja mašinėle perspausdino jos 1952–1954 m. rašytus rankraštinius atsiminimus „Našlaitės dalia“, leidinį iliustravo šeimos nuotraukomis ir, uždėjęs grafiko Petro Ilgūno specialiai parengtą viršelį, įteikė motinai per gimtadienio iškilmes (tiesa, vėliau buvo padauginėti keli šio leidinio egzemplioriai, tačiau jie buvo perduoti mokslo įstaigoms kaip literatūros ir kalbos istorijos požiūriu vertingas kūrinys) [28, 372, 274]. Nuo 1972 m. V. Skuodis įsitraukė ir į savilaidos veiklą: pradėjo rašomąja mašinėle dauginėti „LKB

Kronikos“ (vėliau – ir „Aušros“) numerius, juos platinti pažįstamiems, iki 1979 m. pabaigos išleido septyniolika „Perspektyvų“ numerių ir vieną „Lietuvių archyvo“ numerį, keturias brošiūras, kuriose buvo paskelbti į lietuvių kalbą išversti Rusijos disidentų straipsniai, perspausdino ir išplatino kun. Napoleono Norkūno poezijos rinkinį, teikė informaciją ir rašė publikacijas daugeliui periodinės savilaidos leidinių, parengė detalią studiją apie ateistinę propagandą sovietų Lietuvoje [29, 144, 145, 157, 218–219].

Būrelio spaudos plitimas irgi buvo ribotas. Ši spauda įprastai neperžengdavo siauro draugų ar bendraminčių būrelio, ja buvo dalijamasi tarpusavyje, taigi ji buvo skirta vidiniam būrelio, jungiančio bendrų interesų žmones, vartojimui. Prie šios kategorijos galima priskirti per visą sovietinį laikotarpį egzistavusių pogrindinių jaunimo grupių (būrelių) leistus laikraštėlius, namų sąlygomis spausdintus tekstus, kurių dalinimą ir skaitymą kontroliavo patys leidėjai. Būrelio spaudoje pasitaikydavo ir kultūros požiūriu unikalių leidinių. 1966 m. pradžioje lankdamasis Vilniuje, rusų poetas Josifas Brodskis kartu su Virgilijumi Čepaičiu jo bute parašė ir rašomąja mašinėle išspausdino ke-

turis leidinio „Правда matka“ („Tikroji tiesa“) numerius. Oficiozinį Maskvos laikraštį parodijuojantis leidinys buvo savotiška žaidimo forma, pasak V. Čepaičio, skirta tik vidiniam naudojimui. Bičiuliai ir bendraminčiai galėjo juos pasiskaityti, tačiau visi numeriai buvo išleisti tik dviem egzemplioriais: po vieną kiekvienam leidėjui [78].

Partizaninę spaudą ir viešose vietose platinamus atsišaukimus jungė vienas esminis bruožas – jų autoriai siekė kuo plačiau paskleisti šiuos leidinius visuomenėje, tačiau didžiąją dalį tiražo parengdavo ir platindavo arba patys leidėjai, arba tai buvo daroma su leidėjų žinia (partizanų atveju, tai dažniausia darė ryšininkai). Atsišaukimų skaitytojai savo iniciatyva nesiimdavo dauginti ir toliau platinti šios spaudos (taigi jos paplitimas tiesiogiai priklausė nuo leidėjų parengto tiražo). Tiesa, partizaninė spauda sąlyginai sudaro išimtį: partizanų leidiniai neretai būdavo papildomai perrašomi arba juose skelbta medžiaga naudojama atsišaukimuose. Ypatingą vaidmenį čia atliko pagrindinės jaunimo organizacijos. Pasak istoriko Juozapo Bogušausko, pirmuoju pasipriešinimo etapu jaunimo spauda buvo itin susijusi su partizaniniu judėjimu. Tačiau verta pažymėti, kad jaunimo organizacijų nariai ne tik platindavo partizaninius leidinius, bet ir dalyvaudavo juos rengiant (rašydami, rinkdami medžiagą) [4, 126–127].

1944–1953 m. pagrindyje dominavo partizaninė spauda, bet, numalšinus ginkluotąjį pasipriešinimą, ji buvo sunaikinta (tiesa, iki 1959 m. dar buvo iškleisti keli pavieniai leidiniai). Atsišaukimai – tradicinė

pasipriešinimo okupacijoms forma, gyvavo iki pat Nepriklausomybės atgavimo. Dėl atsišaukimų spontaniškumo sunku įvertinti jų kiekį pagrindinėje spaudoje įvairiais laikotarpiais: po šeštojo dešimtmečio jaunimo platintų atsišaukimų labai sumažėjo, tačiau per visą septintąjį dešimtmetį jų platinimo mastas išliko stabilus ir kasmet pasitaisydavo po dvidešimt jų platinimo atvejų [4, 146; 11, 156].

Savilaida, priešingai nei visa kita pagrindinė spauda, visuomenėje plito ne tik be sovietinės valdžios, bet ir be jos leidėjų žinios. Iš rankų į rankas perduodama spauda buvo prieinamesnė visuomenėje dar ir dėl to, kad ji dažniausia buvo gaunama iš draugų ar bendraminčių, o perduodama taip pat patikimiems ir gerai pažįstamiems asmenims. Savilaidos atveju skaitytojui nereikėjo palaikyti ryšių su spaudos leidėjais. Todėl savilaida išeidavo net už Lietuvos ribų ir toliau tuo pačiu principu plisdavo kitose Sovietų Sąjungos dalyse. Estų pastorius Vilu Jurjo, aštuntajame dešimtmetyje atvykęs į Lietuvą ir susipažinęs su lietuvių kunigais (tarp jų ir kun. Stanislovu Dobrovolskiu), pradėjo gauti lietuviškąją religinę savilaidą. Kartu su žmona lietuve į estų kalbą jis savo iniciatyva išvertė du jubiliejinius „LKB Kronikos“ numerius: 51-ąjį, kuris buvo skirtas „LKB Kronikos“ gyvavimo dešimtmečiui, ir 62-ąjį numerį, skirtą šv. Kazimiero jubiliejui [75]. Šias „LKB Kronikas“ jie kelis kartus išspausdino per kalkinį popierių rašomąją mašinėlę ir taip pagamintus 12–14 egzempliorių padalijo kitiems dvasininkams, studentams, parapijiečiams. Po vieną

išverstą „LKB Kronikos“ egzempliorių kartu su estiškąja savilaida V. Jurjo per jūreivius perdavė ir į Vakarus [76]. Estų kalba išleista „LKB Kronika“ (beje, 51-ajame numeryje buvo nurodyta, kad leidimo vieta – Estija [61]) savilaidos principu toliau plito Estijoje: pavyzdžiui, 51-ąjį estiškąjį leidinio numerį skaitė disidentas Heiki Ahonenas, nors nežinojo, kas ją išvertė ir išleido [56]. Apie „LKB Kronikos“ numerių vertimą į estų kalbą ir jų plitimą nieko nežinojo ir jų leidėjai Lietuvoje. Į estų kalbą V. Jurjo taip pat buvo išvertęs Henriko Radausko eilių, Šv. Kazimiero biografiją, kitos religinio pobūdžio literatūros [76].

Aštuntojo ir devintojo dešimtmečio pagrindinės periodinės spaudos leidyba daugiausia buvo pagrįsta savilaidos principu. Periodinės savilaidos redaktoriai nesistengė savo jėgomis parengti kuo daugiau egzempliorių. Jie suprato, kad tokiomis sąlygomis pakanka riboto tiražo (taip redakcija ir leidėjai užsitikrindavo didesnę saugumą), tačiau svarbu, kad šis pirminis ir tolesni tiražai būtų padauginti pačių skaitytojų arba kad jis būtų perduodamas iš rankų į rankas. Jau nuo 2-ojo numerio „LKB Kronikoje“ buvo nurodoma, kad leidinį būtina perduoti iš rankų į rankas. Nuo 1974 m. (8-ojo numerio) trumpas kreipimasis „Perskaitęs duok kitam!“ pradėtas spausdinti kiekvieno numerio pirmajame lape³. Tokį „LKB Kronikos“ žingsnį lėmė 1973 m. pabaigoje

saugumo atlikta kratų banga, kai buvo konfiskuotas didelis skaičius dauginimo priemonių, o dalis prisidėjusiųjų prie pirmųjų numerių dauginimo areštuoti.

Suėmus „LKB Kronikos“ leidėją kun. Sigitą Tamkevičių, nuo 1984 m. (63-iojo numerio) „LKB Kronikos“ kreipimasis papildytas: „Jei gali, padaugink! Perskaitęs duok kitam!“ „Laisvės šauklio“ 1, 3 ir 5-ojo numerių pabaigoje taip pat buvo publikuojami kreipimaisi, raginę skaitytojus bet koku prieinamu būdu daugininti ir skleisti šį leidinį. Pirmojo „Alma Mater“ numerio redakciniame žodyje skaitytojui Povilas Pečeliūnas atvirai nurodė, kad leidinys gyvuos tik tada, *jei nepasitenkinsi tik jo perskaitymu, o platinsi, ne tik duodamas kitam jį skaityti, bet padauginsi jo egzempliorių skaičių* [38, 12]. Paskutiniame „Alma Mater“ numeryje buvo rašoma: kad *šiandien skaitytojas, o žiūrėk, rytoj – jau platintojas, rėmėjas* [19, 95]. „Tautos kelio“ leidėjai pirmajame numeryje taip pat prisipažino, kad *redakcija neturi galimumo „Tautos kelią“ išleisti didesniu egzempliorių skaičiumi*, todėl kreipėsi į skaitytojus prašydami tų, *kuriems leidžia sąlygos, „Tautos kelią“ padauginti ir jį paskleisti*, nes tai padėtų leidinio tiražą daug kartų padidinti [24]. Į skaitytojus beveik analogišku kaip „LKB Kronikoje“ prašymu antraštiniame lape kreipėsi ir Algirdo Statkevičiaus išleistas pirmas „Šalin vergija!“ numeris. 1982 m. periodinis leidinys „Aukuras“ taip pat kvietė skaitytojus *nors vienu egzemplioriumi, kad ir rankraščiu, padauginti „Aukuro“ tiražą*, o perrašius duoti *draugams su tuo pačiu prašymu* [53, 21]. Taigi savilaidos

³ Nuorodą „Perskaitęs duok kitam“ reikia traktuoti kaip draudžiamos, disidentinės krypties spaudos Europoje tradiciją, kilusią dar iš XIX–XX a. sandūros revoliucinių judėjimų.

specifika atvėrė naujas galimybes valdžios necenzūruotos minties plitimui ir tuo dalis sovietinės visuomenės aktyviai naudojosi.

SAVILAIIDOS MODELIS: VIENO DOKUMENTO PLITIMO ISTORIJA

Tipišku savilaidos pavyzdžiu galima laikyti 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. pasirašytų slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentų plitimą sovietinėje visuomenėje. Šių istorinių dokumentų, kvestionavusių paties sovietinio režimo teisėtumą, egzistavimo faktas buvo itin griežtai slepiamas nuo visuomenės, o disponuojantys šia informacija persekiojami. Tiesa, apie slaptųjų susitarimų egzistavimą žinojo ginkluoto pasipriešinimo dalyviai (pvz., Lietuvos aktyvistų fronto ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto 1944 m. nutarime minima, kad Molotovo–Ribbentropo sutartimi SSRS ir Vokietija pasidalijo įtakos zonomis [18]), tačiau po 1944 m. prasidėjusios represijos ir valstybės vykdoma kryptinga informacijos cenzūra neleido šioms žinioms plačiau pasklisti visuomenėje.

Tarptautinėje arenoje slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimai į viešumą iškilo dar 1946 metais. Niurnbergo teisme jie buvo įtraukti į bylą, nors tam atkakliai priešinosi Sovietų Sąjunga, o 1948 m. jų nuorašai paskelbti viešame JAV Valstybės departamento leidinyje. Slaptieji Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos susitarimai netrukus buvo publikuoti ir kituose leidiniuose, juos ėmė tyrinėti Vakarų akademiniai sluoksniai. 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. pasirašyti slaptieji susitarimai

su trumpais komentarais buvo paskelbti ir 1961 m. Bostone išleistame *Lietuvių enciklopedijos* tome [32].

Sovietų valdžia į šių faktų išskėlimą viešai atsakė pateikdama savą 1939–1941 m. įvykių interpretaciją (reaguojant į Vašingtone 1948 m. išleistą leidinį, tais pačiais metais Maskvoje buvo publikuotas ir sovietinis, tendencingai sudarytas to meto istorinių dokumentų rinkinys) [5, 174]. Vakaruose išleisti dokumentai ir juos minintys veikalai sovietinėje valstybėje buvo itin griežtai saugomi: prie vienietinių jų egzempliorių bibliotekų specialiuose fonduose galėjo prieiti tik gavę leidimus pavieniai asmenys. Antai „Lietuvių enciklopedija“ šiuose fonduose buvo pažymėta itin griežtą saugojimo laipsnį nurodančiu ženklų – šešiakampio figūra [44, 198].

Istorikas Juozas Tumelis nurodo, kad septintajame dešimtmetyje jis jau buvo skaitęs slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentus [59], 1953 m. Kauno moksleivių pagrindinės organizacijos leistame laikraštyje „Laisvės balsas“ buvo paskelbta gana tiksli informacija apie slaptųjų protokolų turinį [2, 202], tačiau nėra duomenų, ar iki 1970 metų slaptųjų susitarimų nuorašai buvo žinomi platesnėje visuomenės dalyje. Informacija apie tokių istorinių dokumentų egzistavimą Lietuvą visų pirma pasiekdavo per Vakarų radijo stotis. Pasak J. Tumelio, šiuos istorinius įvykius Vakarų radijo stotys paminėdavo dažnai, kiekvieną penkmetį [59]. Tačiau tik aštuntajame dešimtmetyje slaptųjų susitarimų nuorašai pradėjo plisti iš rankų į rankas ir tapo

savilaidiniu tekstu. Pirmasis toks žinomas faktas susijęs su Vaclovo Sevruko ir jo bendraminčių veikla aštuntojo dešimtmečio pradžioje.

Vilniečiai V. Sevrukas ir Stanislovas Jakas, nuo 1970 m. palaikę ryšius su Maskvos disidentais, 1971 m. lapkritį iš Maskvos kartu su kita rusiška savilaida parsivežė istorinių dokumentų brošiūrą, kurioje rusų kalba buvo paskelbta SSRS–Vokietijos 1939 m. sutarčių medžiaga. Tardymo metu S. Jakas nurodė, kad Maskvoje šį rinkinį jie gavo iš V. Sevruko pažįstamo „Juros“ (pavardės S. Jakas nežinojo ar sąmoningai ją nutylėjo) [68]. Dokumentų, kratos metu rastų pas S. Jaką, apžiūros protokole buvo užfiksuota, kad gautas rinkinys pagamintas ne rašomąja mašinėle, o „spausdinimo-dauginimo aparatu“ [60]. Vienuolikos lapų apimties brošiūra buvo pirmoji tęstinio leidinio „Iš sovietų užsienio politikos 1939–1941 m. istorijos“ dalis. Joje rusų kalba publikuoti ne tik slaptieji susitarimai, bet ir diplomatinis susirašinėjimas tarp J. Stalino ir A. Hitlerio, V. Molotovo ir J. Ribbentropo bei V. Molotovo susirašinėjimas su Vokietijos pasiuntiniu Maskvoje. Kaip pažymėta KGB apžiūros protokole, rinkinyje buvo nuoroda, kad *visa ši medžiaga perspausdinta iš angliškojo Vokietijos URM dokumentų leidinio* [60].

Taigi į Lietuvą slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentai pateko iš Rusijos savilaidos, kur šie dokumentai buvo gan paplitę. Jau 1969 m. Rusijos disidentų leisto periodinio leidinio „Einamųjų įvykių kronika“ („Хроника текущих событий“) skiltyje „Savilaidos naujienos“

buvo anonsuota, kad rusiškojoje savilaidoje plinta šešių dokumentų rinkinys „Apie 1939 m. rugpjūčio mėn. sovietų–vokiečių nepuolimo pakta“, kuriame kartu su slaptu A. Hitlerio ir J. Stalino susirašinėjimu bei kita istorine medžiaga paskelbti sutrumpinti slaptieji 1939 m. rugpjūčio 23 d. susitarimai. Anonse taip pat užsiminta, kad Rusijos savilaidoje atskira brošiūra plinta ir visas šių slaptųjų susitarimų tekstas [47] (tai, kad Rusijos disidentai buvo susipažinę su slaptaisiais Sovietų Sąjungos–Vokietijos susitarimais, rodo ir faktas, kad 1979 m. po „45-ųjų pabaltijiečių memorandumu“ Maskvos disidentų parašai buvo surinkti labai greitai; pasak vieno iš šių memorandumų pasirašiusių Aleksandro Lavuto, Rusijos disidentai be jokių abejonių pasirašė šį lietuvių atvežtą dokumentą, nes apie istorinius faktus, kuriuose buvo kalbama memorandume, jie jau žinojo ir jau buvo skaitę Molotovo–Ribbentropo susitarimų slaptuosius protokolus [50]). Aštuntojo dešimtmečio pradžioje šie dokumentai savilaidos principu pradėjo cirkuliuoti ir Lietuvoje.

1971 m. gruodį V. Sevrukas paprašė savo buvusio bendrakursio vilniečio Chae-mo Pikerio išspausdinti brošiūrą „Iš sovietų užsienio politikos 1939–1941 m. istorijos“. Ch. Pikeris su S. Jako atnešta rašomąja mašinėle išspausdino penkis brošiūros egzempliorius ir, kaip vėliau teigė tardymo metu, grąžino originalą bei visas kopijas V. Sevrukui (beje, Ch. Pikeris irgi nurodė, kad brošiūros originalas buvo padaugintas ne rašomąja mašinėle, o *išspausdinta kokio tai aparato pagalba*) [54].

1972 m. sausį saugumas, siekdamas užkirsti kelią rusiškosios savilaidos plitimui Lietuvoje, atliko kratas pas V. Sevruką, S. Jaką ir jų pažįstamus. Nors rinkinys „Iš sovietų užsienio politikos 1939–1941 m. istorijos“ buvo padaugintas mažiau nei prieš mėnesį, kratų ir apklausų metu saugumas aptiko tik du šio leidinio egzempliorius. Iš Maskvos atsivežtas egzempliorius buvo rastas pas S. Jaką, o kitą rinkinį saugumui atidavė V. Sevruko pažįstamas vilnietis Vladimiras Gražulis. Taigi visi, jau Lietuvoje padauginți brošiūros egzemplioriai buvo išdalinti ir saugumui beveik nepasiekiami (V. Sevrukas tardymo metu atsisakė duoti bet kokius parodymus apie savilaidos platinimą tarp pažįstamų).

Per tardymus keli S. Jako pažįstami prisipažino jo bute 1971 m. pabaigoje taip pat skaitę brošiūrą „Iš sovietų užsienio politikos 1939–1941 m. istorijos“. Tarp jų – ir Vilniaus pedagoginio instituto Filosofijos katedros dėstytojas Žibartas Jackūnas [80]. Studentas Albinas Jakevičius nurodė, kad S. Jako bute skaitė mašinėle spausdintą rinkinio variantą [48].

Svarbu tai, kad pas V. Gražulį rastas dokumentų rinkinio egzempliorius, kurį jis gavo iš V. Sevruko, buvo elektrografiniu būdu padaryta rašomąja mašinėle (tikriausiai Ch. Pikerio) spausdinto teksto kopija [73]. Taigi tarp V. Sevruko pažįstamų šis leidinys buvo padaugintas ne vieną kartą.

Brošiūrą su slaptaisiais Molotovo–Ribbentropo susitarimais dauginusius ir platinusius V. Sevruką bei S. Jaką saugumas suėmė 1972 m. sausį. Neįmanoma atsekti, kur

ir kaip pasklido jų padauginți egzemplioriai, tačiau 1972 m. istorinių dokumentų kopijos jau pateko į kauniečio Antano Sakalausko, dalyvavusio kraštotyros judėjime, aplinką ir ten pradėjo plisti toliau. Tardomas jo bičiulis kaunietis Šarūnas Žukauskas saugume teigė, kad 1972 m. A. Sakalauskas davė jam rašomąja mašinėle rašytą 10 puslapių brošiūrą „Iš Tarybų Sąjungos 1939–1941 m. užsienio politikos istorijos“ [71]. Galima daryti prielaidą, kad brošiūra pas A. Sakalauską galėjo pakliūti plisdama iš rankų į rankas ir iš V. Sevruko bei S. Jako aplinkos, tačiau šis rinkinys jau buvo išverstas į lietuvių kalbą (dėl vertimo galėjo sumažėti ir brošiūros apimtis). Leidinį saugumo pavedimu apžiūrėjusi istorikė Regina Žepkaitė nustatė, kad brošiūroje publikuoti dokumentai buvo paskelbti 1948 m. JAV Valstybės departamento publikuotame rinkinyje „Nazi – Soviet Relations 1939–1941“ (juose slaptieji susitarimai ir buvo pirmą kartą paskelbti viešai) bei Vašingtone išleistame rinkinyje „Document on German Foreign Policy 1918–1945“ [58].

Š. Žukauskas, gavęs slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų tekstus, padarė dvi brošiūros fotokopijas. Vieną kopiją kartu su originalu gražino A. Sakalauskui, o kitą davė saugoti savo pažįstamai Livijai Mozerytei, kurios bute jis ir Vidmantas Povilionis laikydavo savilaidinę medžiagą ir ja keisdavosi. Vėliau A. Sakalauskas brošiūrą „Iš Tarybų Sąjungos 1939–1941 m. užsienio politikos istorijos“ laikinai paskolino pažįstamam Petriui Katinui [64]. Dokumentų fotokopijas iš A. Sakalausko taip pat skaitė

ir Izidorius Rudaitis, kuris tardymu metu paliudijo, kad apie šiuos Molotovo–Ribbentropo susitarimus buvo numatyta rašyti jų planuotame leisti periodiniame leidinyje [57]. Perfotografuota brošiūra kratų metu buvo rasta ir pas kaunietį Juozą Pūką [66].

1972 m. slaptuosius Molotovo–Ribbentropo susitarimus, rašomąją mašinėle išspausdintus lietuviškai, iš I. Rudaičio, A. Sakalausko ir Š. Žukausko aplinkos gavo ir kaunietis Juozas Gražys, aktyviai bendradarbiavęs katalikiškoje savilaidoje [65]. Į jo butą 1971 m. vasarą buvo perkeltas savos konstrukcijos elektrografinis kopijavimo aparatas „Era“, kuriuo Petras Plumpa, talkinamas J. Gražio, vienuolės Monikos Gavėnaitės, kunigo Jono Buliausko, daugino įvairių savilaidinę spaudą, tarp jų ir pirmuosius penkis „LKB Kronikos“ numerius [22].

Gautą brošiūrą „Iš TSRS 1939–1940 m. užsienio politikos istorijos“ P. Plumpa netrukus padaugino aparatu „Era“, o J. Gražys jas įrišo ir išdalijo. Savadarbiu elektrografiniu aparatu P. Plumpa leidinius padauginavo net iki 100 egzempliorių (tokiu tiražu, pavyzdžiui, jis padaugino „LKB Kronikos“ pirmuosius numerius) [65], o J. Gražys turėjo nusistovėjusius platinimo kanalus. Todėl iš jų ratelio slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimai galėjo pasiekti dar platesnį skaitytojų, taigi ir savilaidos daugintojų, būrį.

Žinoma, kad slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimai P. Plumpos ir J. Gražio buvo padauginti iki 1973 m. pavasario (kada saugumo sumetimais jie buvo privirsti kopijavimo aparatais išskeldinti iš J. Gražio

buto). 1973 m. lapkritį. P. Plumpa buvo suimtas, kiek vėliau suimtas ir J. Gražys, tačiau brošiūra „Iš TSRS 1939–1940 m. užsienio politikos istorijos“ jau buvo išdalyta. Pavyzdžiui, saugumas per kratas 1973 m. lapkritį ją rado pas kaunietį Joną Špoką, kurio bute buvo konfiskuota ir daug spaudos dauginimo technikos, net spausdinimo staklės su visais spausdinimo reikmenimis [31, 216]. Tačiau saugumo institucijos dokumentai neatskleidžia, kaip šie dokumentai plito visuomenėje ir kokį mastą šis plitimas buvo įgavęs aštuntojo dešimtmečio viduryje.

V. Skuodis atsimena, kad 1976 m. pabaigoje ar 1977 m. pradžioje jį pasiekė *skubiai ranka parašytas ir gerokai aprintas* tekstas, kuriame kartu su slaptaisiais Molotovo–Ribbentropo susitarimais buvo perrašyti ir komentarai [27, 12]. Galima teigti, kad tai buvo vienas iš tos pačios brošiūros „Iš TSRS 1939–1940 m. užsienio politikos istorijos“ nuorašų, nes, pasak V. Skuodžio, jame taip pat buvo nuorodos į buvusio nepriklausomos Estijos diplomato Augusto Réjaus dokumentų rinkinį (išleistą 1948 m.) bei į anglų kalba išleistą „Vokietijos užsienio reikalų ministerijos dokumentų“ 7-ąjį tomą. Be to, V. Skuodžio teigimu, buvo aišku, kad tekste perrašyti dokumentai į lietuvių kalbą buvo versti iš rusų kalbos [27, 13].

Šešis ar aštuonis šio rankraščio egzempliorius V. Skuodis perspausdino rašomąją mašinėle ir, juos susegęs, išdalino tiems pažįstamiems, kurie slaptuosius Molotovo–Ribbentropo susitarimus galėjo ne tik toliau perduoti, bet ir padaryti daugiau kopijų. Vie-

na kopija buvo perduota ir tiems asmenims, iš kurių V. Skuodis gaudavo „LKB Kroniką“ bei „Aušrą“ ir per kuriuos perduodavo informaciją šiems leidiniams [72].

V. Skuodis, savilaidoje aktyviai dalyvavęs nuo pat 1972 metų, iki tol nebuvo matęs slaptųjų susitarimų dokumentų. Įspūdi, kurį jam padarė nežinomi istoriniai dokumentai, V. Skuodis apibūdino taip: *turinys man padarė tokį įspūdį, tartum iš giedro dangaus būtų trenkęs perkūnas <...> tiesiog sunku buvo patikėti, kad Stalinas ir Hitleris dėl laisvos Lietuvos derėjosi kaip turguje* [27, 12]. Taigi, V. Skuodžio aplinkos iki tol nebuvo pasiekęs nė vienas iš ankstesnių savilaidinių slaptųjų susitarimų rinkinių.

Situacija pradėjo keistis aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje, kada savilaidoje šalia „LKB Kronikos“ pasirodė ir kiti periodiniai leidiniai. Tai, kad slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimai plito visuomenėje, rodo periodinės savilaidos publikacijos. Nuo 1976 m. šie susitarimai dažnai minimi „Aušroje“. 1976 m. 3-iojo „Aušros“ numerio publikacijoje „Lietuvos nepriklausomybės netekimo istorinės aplinkybės“ buvo pacituota 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptoji sutartis bei atpasakotos 1939 m. rugsėjo 23 d. ir 1940 m. sausio 10 d. slaptosios sutartys. Beje, šioje publikacijoje taip pat buvo pateiktos nuorodos į A. Rėjaus dokumentų rinkinį [9, 90–91]. Apie 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptuosius protokolus ir jų lemiamą įtaką okupuojant Lietuvą 1978 m. trumpai užsiminė kun. Karolis Garuckas pareiškimė LKP CK pirmajam sekretoriui, respublikos prokurorui

ir dienraščio „Tiesa“ vyriausiajam redaktoriui [10, 147].

Slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimai V. Skuodį vėl pasiekė 1977 m. pabaigoje ar 1978 m. pradžioje. Tuomet iš Vilniaus universiteto dėstytojo Ramučio Bonifaco Mikšio jis gavo Alfonso Andriukaičio atsiminimus „Bausmė be nusikaltimo“ kartu su autoriaus prašymu rasti galimybių šiuos atsiminimus perspausdinti. Pirmoje rankraščio dalyje buvo istoriniai 1939–1940 m. dokumentai: diplomatinis SSRS ir Vokietijos susirašinėjimas, A. Hitlerio ir J. Stalino telegramos, slaptųjų sutarčių protokolai. Prie jų buvo jau pridėta ir kita medžiaga, pavyzdžiui, SSRS spaudos atgarsiai apie to meto įvykius ir susitarimus su Vokietija [62]. Šis rankraštis V. Skuodžio ir P. Pečeliūno iniciatyva 1979 m. buvo publikuotas atnaujintame leidinyje „Lietuvių archyvas“, o šeši ar aštuoni rašomąja mašinėle padauginti jo egzemplioriai išdalyti [29, 243–244; 70, 5; 74]. Taip šie atsiminimai paplito savilaidos būdu. Saugumas 1980 m. pradžioje sulaikyto Kaišiadorių katedros vargonininko Anastazo Janulio lagamine rado „Lietuvių archyvo“ 25 egzempliorius, kurie elektrografiniu būdu buvo padauginti pas Povilą Buzą Birštone.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje V. Skuodis su P. Pečeliūnu, siekdami supažindinti visuomenę su sovietų valdžios griežtai slepiamais susitarimais, turėjo ir didesnių planų. Pasak V. Skuodžio, prieš areštą jie buvo jau beįsirengę pagrindinę spaustuve (P. Pečeliūnas buvo gavęs ir beveik visus spaustuvei reikalingus įrenginius,

o su kun. Pranu Račiūnu buvo numatę ir vietą Suvalkijos miškuose). Planuota, kad pirmiausia joje išspausdins keletą proklamacijų, o paskui *maždaug tūkstančio egzempliorių tiražu – slaptuosius Molotovo–Ribbentropo dokumentus* [29, 166].

Apie slaptuosius Molotovo–Ribbentropo dokumentus buvo žinoma ir Antano Terlecko aplinkoje (A. Terleckas nuo septintojo dešimtmečio buvo pažįstamas su V. Sevruku ir iš jo gaudavo rusiškąją savi laidą). Pirmojo „Laisvės šauklio“ numerio publikacijoje, skirtoje nušviesti Lietuvos okupacijos 1940 m. istoriją, slaptieji susitarimai buvo trumpai aptarti pateikiant nuorodas į A. Rėjaus dokumentų rinkinį [37, 27–28]. Apie šiuos istorinius faktus buvo užsimenama ir kituose „Laisvės šauklio“ numeriuose.

1978 m. rudenį slaptuosius Molotovo–Ribbentropo susitarimus iš buvusio nepriklausomos Lietuvos teisininko Petro Jucevičiaus gavo Algirdas Statkevičius (pasak jo, P. Jucevičius jam sakęs, kad dokumentus jam perdavė tuo metu Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos specialiaame fonde dirbęs pažįstamas) [23, 126]. Aštuonis susitarimų egzempliorius A. Statkevičiaus prašymu padaugino šiaulietis Jonas Petkevičius. Juos A. Statkevičius išdalino bendraminčiams 1978 m. pabaigoje, svečiuodamasis pas A. Terlecką. Visą rinkinio „Iš Tarybų Sąjungos 1939–1941 m. politikos“ medžiagą, išspausdintą 19-oje lapų, jis paskelbė ir savo 1978 m. pabaigoje išleistame pagrindiniame periodiniame leidinyje „Šalin vergiją“ [51].

Remdamasis gautais Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentais, 1979 m. A. Statkevičius parengė „Moralinį ultimatumą TSRS vyriausybei“, o kaip jo priedą pridėjo dokumentus, gautus iš P. Jucevičiaus. Šis memorandumas, pasirašytas Lietuvos Laisvės Lygos tautinės tarybos vardu, kartu su priedu buvo publikuotas 1979 m. „Vyčio“ trečiajame numeryje, kuris beveik visas buvo skirtas Molotovo–Ribbentropo paktui ir jo padariniams. Memorandumą su sutrumpintu priedu paskelbė ir „Aušra“ 1979 m. rugpjūčio 17 dienos numeryje.

Minint Molotovo–Ribbentropo pakto 40-ąsias metines, slaptuosius protokolus ir ją papildančią istorinę medžiagą kartu su komentarais dviejuose numeriuose paskelbė „Alma Mater“. Šio leidinio trečiasis (1979 m. liepos–rugsėjo mėnesių) numeris buvo išleistas *kaip protesto ženklas prieš Stalino–Molotovo ir Hitlerio–Ribbentropo suokalbį, pasmaugusį Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę* [6]. Slaptųjų protokolų ir Vokietijos–SSRS susirašinėjimo ištraukas 1979 m. taip pat publikavo „Rūpintojėlis“. Šią publikaciją „Rūpintojėliui“ parengė Jonas Ambraziejus, kuris greta istorinių dokumentų įterpė ir ištraukas, atskleidžiančias, kaip melagingai 1939 m. įvykius nušvietė sovietinė ir nacistinė propaganda [45].

Sunku įvertinti, kokį plitimo mastą slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentai buvo pasiekę visuomenėje, tačiau savilaidoje šie dokumentai aštuntojo dešimtmečio pabaigoje buvo plačiai žinomi. Prie slaptųjų susitarimų paviešinimo sovietinėje visuomenėje daug prisidėjo ir

1979 m. paskelbtas „45-ųjų pabaltijiečių memorandumas“, sukėlęs didelį susidomėjimą Vakaruose. Memorandumas buvo plačiai komentuojamas Vakarų radijo stočių laidose, transliuojamose į Sovietų Sąjungą. Pavyzdžiui, Vakarų Vokietijos valstybinis radijas „Vokiečių banga“, reaguodamas į pabaltijiečių kreipimąsi, 1979 m. rugsėjo pradžioje rusiškose laidose perskaitė slaptųjų Molotovo–Ribbentropo protokolų tekstus, tuo dar kartą patvirtindamas jų tikrumą [30, 168]. 1979 m. pabaigoje apie neteisėtus susitarimus ir jų padarinius visuose dokumentuose prabilo ir Lietuvos Helsinkio grupė [16, 43–45].

Informacija apie slaptuosius Sovietų Sąjungos–Vokietijos susitarimus taip pat sklido žodžiu. Vienas iš „45-ųjų pabaltijiečių memorandumo“ autorių Vladas Šakalys apie šiuos istorinius dokumentus ir jų pasirašymo aplinkybes sužinojo iš Š. Žukausko dar 1973 m., kai kartu su juo buvo kalinamas Vilniaus KGB rūsiuose. Jau tuomet V. Šakalys bandė (per į pasimatymą atvykusią motiną) perduoti žinią apie slaptųjų susitarimų egzistavimą į laisvę [2, 202].

Slaptieji Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentai savilaidos būdu plito ir devintajame dešimtmetyje. 1980–1982 m. vien „Aušroje“ jie buvo paminėti daugiau kaip dešimtyje publikacijų [27, 18]. 1981 m. gegužę. Algimanto Andreikos bute kratos metu buvo rasti du brošiūros „Iš Tarybų Sąjungos 1939–1941 m. užsienio politikos“ egzemplioriai. Tardomas A. Andreika nurodė, kad brošiūrą gavo iš V. Šakalio ir pats rašomąja mašinėle ją padaugino [49].

Slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų dokumentų plitimas sovietinėje visuomenėje buvo pagrįstas savilaidos principu. Istoriniais dokumentais, patekusiais į vieną bendraminčių ar pažįstamų būrį, būdavo ne tik pasidalijama, bet pagal galimybes jie būdavo dauginami ir perduodami toliau. Saugumo sumetimais vengta domėtis, iš ko šie dokumentai gaunami ir kur toliau jie plinta. Paprastai būdavo pasikliaujama asmeninėmis pažintimis. Šiais kanalais medžiaga ir plisdavo iš rankų į rankas, taip pasiekdama naujas bendraminčių grupes, kur ji galėjo būti dar kartą padauginta.

Savilaida visuomenėje plito ne viena, o daugeliu krypčių, todėl jai buvo būdinga ir savotiška regeneracija: jeigu teksto plitimą represinės valdžios institucijos kuriame nors bendraminčių būryje užgniauzdavo, vėliau tas pats tekstas juos galėdavo pasiekti iš kitos aplinkos. Autorius ar teksto leidėjas negalėjo kontroliuoti savilaidinio teksto plitimo už savo pažįstamų grupės, jo žinios apsiribojo tik vienu iš daugelio savilaidos epizodų. Atsekti visą savilaidos plitimo grandinę sovietiniam saugumui buvo beveik neįmanoma. Tokia stichiška savilaidos sklaida visuomenėje lėmė šio reiškinių gyvybingumą ir sėkmę.

Slaptųjų Molotovo–Ribbentropo susitarimų plitimas savilaidos būdu buvo itin reikšmingas procesas sovietų cenzūros ir propagandos suvaržytoje visuomenėje, nes šie tekstai tapo neatremiamu įrodymu, patvirtinančiu šių neteisėtų susitariamų egzistavimą (tai įnirtingai neigė sovietų propaganda) ir akivaizdžiai parodančiu, kad

Lietuvos įjungimas į SSRS sudėtį buvo ne- teisėtas veiksmas.

IŠVADOS

Sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvoje kilusi savilaida buvo unikalus pagrindinės spaudos reiškinys, kurį reikia suvokti kaip vieną iš pagrindinės spaudos kategorijų. Savilaidos, priešingai nei visos kitos pagrindinės spaudos, leidėjai kontroliavo tik pirminio (dažniausia nedidelio) tiražo parengimą ir jo platinimą, o toliau šiuos leidinius jau platindavo skaitytojai. Taigi savilaidoje esminį vaidmenį atliko skaitytojai, kurie šiuos leidinius be jų rengėjų žinios daugindavo ir platindavo savo iniciatyva.

Informacijos keitimasis savilaidos principu buvo nulemtas totalitarinės politinės sistemos palikimo – visuomenė buvo taip

susiskaidžiusi, kad tradicinės pagrindinės spaudos formos tapo neveiksmingos. Savilaida atvėrė naujas galimybes necenzūruotai minčiai plisti posttotalitarinėje sistemoje, o tai galėjo padėti įveikti vyraujančią visuomenės nepasitikėjimą ir jos susiskaldymą.

Būtent savilaida padėjo visuomenei plačiau sužinoti apie slaptuosius Molotovo–Ribbentropo susitarimus, kurių sklaidą aštuntajame dešimtmetyje galima laikyti tipišku savilaidos modeliu. Šių dokumentų plitimas atskleidė unikalų savilaidos atsinaujinimo bruožą: kadangi savilaida plito daugeliu krypčių ir skirtingose skaitytojų grupėse, sovietų valdžiai buvo itin sudėtinga sustabdyti į savilaidą patekusio teksto sklaidimą. Tokia stichiška sklaida ir buvo vienas iš svarbiausių veiksnių, lėmusių savilaidos reiškinio gyvybingumą ir sėkmę.

NUORODOS

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

1. AKSTINAS, Domas. Pratarė. Iš *Kun. Deimanto Brogio pagrindžio spaudos rinkinio katalogas*. Kaunas, 1997, p. 3–5.

2. ANUŠAUSKAS, Arvydas; ir BURAUŠKAITĖ, Birutė. *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė: Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos: pilietinis protestas ir Europos Parlamentas 1979–1983 metais*. Vilnius, 2002. 287 p. ISBN 9986-18-106-2.

3. ANUŠAUSKAS, Arvydas. Pagrindinės bei alternatyvios spaudos raida ir vaidmuo (1944–1987 m.). *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1, p. 61–68.

4. BAGUŠAUSKAS, Juozapas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius, 1999. 446 p. ISBN 9986-757-27-4.

5. *The Baltic States in Peace and War: 1917–1945*. London, 1978. 240 p. ISBN 0-271-00534-3.

6. [Be pavadinimo]. Iš *Lietuvos pagrindžio spauda: Alma Mater*. Nr. 3. Čikaga, 1984, p. 104.

7. BOURDEAUX, Michael. *Land of Crosses: The Struggle for Religious Freedom in Lithuania, 1939–1978*. Devon, 1979. 339 p. ISBN 0-85172-730-1.

8. BULOTA, Jonas. Periodinės spaudos raida Lietuvoje. Iš *Žurnalisto žinynas*. Vilnius, 1992, p. 58–62.

9. DAUGIRDAS, Kęstutis. Lietuvos nepriklausomybės netekimo istorinės aplinkybės. *Aušra*, (Čikaga), 1977, t. 1, nr. 1/40–5/45, p. 89–108.

10. GARUCKAS, Karolis. Pareiškimas. *Aušra*, (Čikaga), 1978, t. 3, nr. 11/51/–15/55/. p. 141–153.
11. GAŠKAITĖ, Nijolė. Pasipriešinimo formos ir prisitaikymo ribos. Iš *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: priešinimasis ir/ar prisitaikymas*. Vilnius, 1996, p. 152–160.
12. JAKUBČIONIS, Algirdas. Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 m. *XXI amžius*, 1997, gegužės 14.
13. KLUMBYS, Valdemaras. Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 179–208.
14. *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006. 595 p. ISBN 9955-656-18-2.
15. LIEKIS, Algimantas. Antisovietinis pogrindis ir Lietuvos nepriklausomybė. Iš *Nenugalėtoji Lietuva: Antisovietinis pogrindis*. Kalba dokumentai. Vilnius, 1993, t. 1, p. 5–146.
16. *Lietuvos Helsinkio grupė: Dokumentai, atsiminimai, laišakai*. Vilnius, 1999. 653 p. ISBN 9986-757-29-0.
17. LINZ, Juan; ir STEPAN, Alfred. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. London, 1996. 479 p. ISBN 0-8018-5158-0.
18. Nutarimas. Iš *Aušra: Nr. 26/66/-30/70/*. Čikaga, 1983, t. 6, p. 153–155.
19. Padėkos ir atsisveikinimo žodis. Iš *Lietuvos pogrindžio spauda: Alma Mater*. Nr. 4. Čikaga, 1982, p. 94–96.
20. PADRŽAITĖ, Evelina. Pogrindžio spauda Vilniaus universiteto bibliotekos Prano Račiūno asmens fonde. *Knygotyra*, 2001, nr. 37, p. 213–218.
21. PAPARTIS, Jonas. The Thirty-ninth Issue of the Lithuanian „Chronicle“. *Radio Liberty Research Bulletin*, 1979, nr. 51, p. 1.
22. PLUMPA, Petras. Religinio pasipriešinimo pakopos 1968–1973 metais. *XXI amžius*, 1997, balandžio 11.
23. *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1999. 380 p. ISBN 9986-678-05-6.
24. Redakcijos kreipimasis į skaitytojus. Iš *Lietuvos pogrindžio spauda: Tautos kelias*. Nr. 1. Čikaga, 1980, p. 37.
25. REMEIKIS, Tomas. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945–1980*. Chicago, 1980. 680 p. ISBN 947.45.08.
26. „Rūpintojėlio“ karta. *XXI amžius*, 1993 balandžio 9.
27. SKUODIS, Vytautas. Lietuvos pogrindis ir Molotovo–Ribbentropo slaptieji protokolai: Istorinė apžvalga. *Į Laisvę*, 1989, nr. 106, p. 11–20.
28. SKUODIS, Vytautas. Motinos gyvenimo kelias. Iš SKUODIENĖ, Elžbieta. *Kai vėluoja laimė: atsiminimai*. Vilnius, 2002, p. 369–375.
29. SKUODIS, Vytautas. *Žaidimas KGB tinkluose: Atsiminimai*. Vilnius, 1996. 320 p. ISBN 5-415-00469-6.
30. Sos! Sos! Sos! Iš *Aušra: Nr. 16/56/-20/60/*. Čikaga, 1981, t. 4, p. 168–170.
31. SPENGLA, Vidas. *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*. Vilnius, 2001. 519 p. ISBN 9986-592-31-3.
32. STIKLORIUS, Jonas. Ribbentropo–Molotovo susitarimai. Iš *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1961, t. 25, p. 215–217.
33. STONIENĖ, Vanda. *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo (1864–1990)*. Vilnius, 2006. 128 p. ISBN 9955-699-14-0.
34. STREIKUS, Arūnas. Į „Kronikos“ ištakas pažvelgus. *Naujasis židinys*, 1997, nr. 3/4, p. 167–170.
35. STREIKUS, Arūnas. Religinė spauda sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis 1953–

1967 m. *Lietuvių katalikų akademijos metraštis*, 1998, t. 12, p. 149–155.

36. STREIKUS, Arūnas. *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*. Vilnius, 2002. 374 p. ISBN 9986-757-53-3.

37. ŠARŪNAS. Bolševikinė revoliucija Maskvos ir Berlyno komisariatuose bei TSRS pasiuntinybėje Kaune. Iš *Laisvės šauklys*: 1976–1977 m. pagrindžio spaudos rinkinys. Vilnius, 2002, p. 27–31.

38. Tiesos sargyboje: „Alma Mater“ redakcijos žodis Skaitytojui. Iš *Lietuvos pagrindžio spauda*: Alma Mater. Nr. 1. Čikaga, 1982, p. 8–12.

39. The Twenty-fifth and Twenty-sixth Issues of the Lithuanian „Chronicle“. *Radio Liberty Research Bulletin*, 1977, nr. 27, p. 1.

40. URBONAS, Vytautas. *Lietuvių laikraštis*: nuo seniausių laikų iki mūsų dienų. Vilnius, 1997. 212 p. ISBN 9986-19-274-9.

41. VARDYS, Vytautas. *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, 1978. 336 p. ISBN 0-914710-36-2.

42. VASILIAUSKAITĖ, Vilma. *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)*. Vilnius, 2006. 176 p. ISBN 9986-757-71-1.

43. VASILIAUSKAITĖ, Vilma. *Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981 m.* Vilnius, 2002. 112 p. ISBN 9986-625-30-0.

44. VĖLAVIČIENĖ, Silvija. Išeivijos spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių. *Knygotyra*, 2005, nr. 44, p. 193–208.

45. Vieno dokumento sukaktis. Iš *Rūpintojėlis*: Pilnas 1977–1990 m. pagrindyje išleistų numerių (1–26) rinkinys. Kaunas, 2000, p. 405–408.

46. ДАНИЭЛЬ, Александр. Истоки и смысл советского Самиздата. Iš *Антология самиздата. Неподцензурная литература в*

СССР, 1950-е–1980-е. Москва, 2005, т. 1, кн. 1, с. 17–33.

47. Новости Самиздата. Iš *Хроника текущих событий*. [interaktyvus]. 1969, nr. 10 [žiūrėta 2003 m. gegužės 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr10.htm>>

Nepublikuoti šaltiniai

48. A. Jakevičiaus apklausos protokolas. Vilnius, 1972, vasario 11. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 231.

49. A. Andreikos apklausos protokolas. Vilnius, 1981, gegužės 26. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47764/3, t. 1, lap. 124.

50. *Aleksandro Lavuto atsiminimai*: [vaizdo įrašas], Vilnius, 2003, sausio 11. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinis departamentas, „Gyvosios istorijos programa“.

51. Algirdo Statkevičiaus atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“ [apklausos stenoograma], 2006, kovo 24. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

52. *Arkiųskupui Mečislovui Reiniui – valstybininkui, mokslininkui, kankiniui, šventajam – 100*. S.l., 1984. Eucharistinių Jėzaus seserų kongregacijos centrinių namų biblioteka.

53. *Aukuras*. 1982, nr. 5. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

54. Ch. Pikerio apklausos protokolas. Vilnius, 1972, sausio 24. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 258.

55. *Dokumentų, literatūros ir kitų daiktų, paimtų kratos pas Algirdą Patacką metu, apžiūros protokolas*. Kaunas, 1986, birželio 4. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. P11771, lap. 23.

56. Heiki Ahonen atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [mašinėrašis], 2006, birželio 15. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.

57. I. Rudaičio apklausos protokolas. Vilnius, 1973, lapkričio 14. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47668/3, t. 3, lap. 185.
58. Istorijos instituto direktoriaus pavaduotojos mokslo reikalams R. Žepkaitės raštas dėl dokumentų rinkinio „Iš TSRS užsienio politikos istorijos“. Vilnius, 1973, rugpjūčio 23. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47668/3, t. 6, lap. 179–180.
59. Juozo Tumelio atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [apklausos stenograma], 2006, birželio 1. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
60. Kratos metu pas S. Jaką paimtų daiktų apžiūros protokolas. Vilnius, 1972, balandžio 28. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 8, lap. 80.
61. Leedu Kataliku Kiriku Kronika. 1982, nr. 51. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
62. Lietuvių archyvas. 1978, t. 1(6). Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejus, RR 947/11.
63. MONDSCHHEIN, Helga. *TU myli mus*. S. l., [1982]. Eucharistinių Jėzaus seserų kongregacijos centrinių namų biblioteka.
64. P. Katino apklausos protokolas. Vilnius, 1973, balandžio 10. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47668/3, t. 6, lap. 132.
65. Petro Plumpos atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [mašinėraštis], 2006, kovo 28. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
66. Poemio J. Pūkio bute protokolas. Kaunas, 1973, liepos 16. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47668/3, t. 7, lap. 113.
67. Roberto Grigo atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [mašinėraštis], 2006, birželio 3. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
68. S. Jako apklausos protokolas. Vilnius, 1972, sausio 28. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 129–134.
69. Seinų – Suvalkų kraštas. S.l., 1983. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 187, b. 2146.
70. SKUODIS, Vytautas. *Disidentinės veiklos anketa*. Vilnius, 1998, kovo 14. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 281, b. 305.
71. Š. Žukausko apklausos protokolas. Vilnius, 1973, liepos 30. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47668/3, t. 2, lap. 154.
72. TSRS–Vokietijos santykiai. II sąsiuvinis. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 281, b. 190.
73. V. Gražulio 1972 sausio 14 d. KGB perduotos literatūros apžiūros protokolas. Vilnius, 1972, kovo 18. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 8, lap. 115.
74. V. Skuodžio teksto apie pagrindinę spaudą ištraukos. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 281, b. 767, lap. 2.
75. Villu Jūrjo atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [mašinėraštis], 2006, liepos 10. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
76. Villu Jūrjo atsakymai į papildomus klausimus prie anketos „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [mašinėraštis], 2006, liepos 14. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
77. Viltis. 1984, nr. 3. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 187, b. 2187/3.
78. Virgilijaus Čepaičio atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [apklausos stenograma], 2006, vasario 24. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
79. Vytauto Ališausko atsakymai į anketą „Savilaida sovietų Lietuvoje“: [apklausos stenograma], 2006, vasario 26. Asmeninis E. Jaseliūno archyvas.
80. Ž. Jackūno apklausos protokolas. Vilnius, 1972, vasario 3. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K1, ap. 58, b. 47638/3, t. 1, lap. 249.

MODEL OF SAMIZDAT AND THE CASE OF THE SPREAD OF SECRET PACTS OF RIBBENTROP–MOLOTOV

EGIDIJUS JASELIŪNAS

Abstract

The aim of the paper is to present the theoretical model of samizdat. With regard to this model, samizdat, which emerged in Lithuania in the 50's of the 20th century and persisted nearly until the collapse of the soviet system, is construed as a new phenomenon of the underground press. Samizdat was one of the categories of the underground press, which was distinguished by a unique mechanism of spreading. With the reference to the insights of Aleksandr Daniel the first half of the paper discusses principal differences of samizdat from other categories of the underground press ("texts of personal usage", "coterie", partisan press and proclamations). Contrary to other underground press, the publishers of samizdat controlled only preparation and distribution of only the primary edition (generally small), and subsequent circulation of the publications took place in the circle of the readers. Therefore, the major role in samizdat was played by the readers, who multiplied and distributed the publications on their own initiative and without the awareness of the publishers.

Pursuing to substantiate the presented theoretical model, the second half of paper scrutinizes

the history of the spread of one document – secret pacts of Ribbentrop–Molotov – in samizdat. The method of "one case analysis" revealed reasonability of the theoretical model and expedience of its use. The spread of the secret pacts of Ribbentrop–Molotov in the 70's–80's may be considered a typical model of samizdat. Moreover, the spread of the documents revealed a unique peculiarity of the renewal of samizdat: since samizdat was circulating in numerous directions and in a diversity of circles of readers, it was practically impossible for the soviet authorities to stop the spread of a text, which reached samizdat. Such elemental mistake predetermined vitality and efficiency of such underground press in the soviet society.

Exchange of information through the principle of samizdat was determined by the heritage of the totalitarian political system – the society was so polarized that usual forms of the underground press become ineffective. In the meanwhile, samizdat opened new possibilities for the spread of the uncensored ideas in the post-totalitarian system, which could assist in overcoming mistrust prevailing in the society and its disunity.

Įteikta 2008 m. balandžio mėn.